

מקורות

■ שמחה עמנואל (מהדיר), תשובות הגאונים החדשות ועמך תשובות, פסקים ופירושים מאת חכמי פרוכאנס הראשונים יוצאות לאור לראשונה על פי כתב־יד מוסקבה 566 וקטע גניזה עם מבוא, הערות, ביאורים ומפתחות, מכון אופק, ספריית פרידברג, ירושלים תשנ"ה, נד + 368 + VIII עמודים.

לראשונה, מזה שלושה דורות, יוצא לאור קובץ שלם של תשובות גאונים וראשונים. הקובץ יוצא כמהדורה מוערת ומבוארת של התשובות שנמצאו בכתב־יד מאוסף הברון גינצבורג במוסקבה. המהדיר איתר קבצי תשובות מקבילים לכתב־יד מוסקבה, שבהם מצויות תשובות נוספות בספריות אחרות ועל פיהן הכין את המהדורה. במבוא מצביע המהדיר על כך שהקובץ נערך בפרובנס במפנה המאות ה־12 וה־13, וכי הוא היה בידי כמה מחכמי ישראל בימי הביניים וממנו העתיקו תשובות לחיבוריהם. המהדיר דן במבוא גם בתולדות כתב־היד והנוסחים המקבילים לו, ובגילוי עורך הקובץ והמשתמשים בו. בחלק האחרון של המהדורה באה סדרת מפתחות מפורטת ובה מיון הספר בהיבטים שונים: תשובות, מקורות ועניינים.

■ שאל רגב (ההדיר), דרשות ר' יצחק קארו, יוצא לאור לראשונה מכתב־יד עם מבוא, הערות ומפתח, הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשנ"ו, 316 עמודים.

ר' יצחק קארו, דודו של ר' יוסף קארו בעל ה"שולחן ערוך", נולד בשנת רי"ח (1457). היה בין מגורשי פורטוגאל בשנת רנ"ח (1497), ונפטר בשנת רצ"ה (1535) בירושלים. רק חלק קטן מכתביו נדפסו עד עתה. מבין הספרים שנדפסו הודפסו בשלימותו רק פירושו על התורה ותולדות יצחק. למעשה אין זה ספר פרשנות במובן השגור, אלא ספר דרשות על התורה הערוך לפי סדר הפרשות. רק הודות לעריכתו של ר' יצחק עצמו הפך לספר פירוש על התורה. הספר נדפס בקושטנטינא בשנת רע"ח (1518), ומאז נדפס שוב במהדורות רבות.

קובץ הדרשות שלפנינו נמצא בכתב־יד יחיד. שמו של הקובץ בכתב־יד, "חסדי דוד", ניתן לו על־ידי ר' דוד אפפענהיים שבאוספו היה הספר. קובץ הדרושים, כפי שמעיר מהדירו, לא יצא מקשה אחת מתחת ידו של ר' יצחק. ב"חסדי דוד" ערים וחמש דרושים, חלקם כפי שנדרשו בציבור, אם בשבתות ובמועדים ואם לרגל ארועים נכבדים, וחלקם מעין ראשי פרקים מצטייתים שהועלו על הכתב כהכנה לדרשה בציבור. לפיכך טבעי הוא שנמצא בקובץ הדרשות "חסדי דוד" דרושים ארוכים לצד דרושים קצרים יותר. בדרושים ניתן להבחין כפי שמעלה המהדיר שתי קבוצות: דרושים שהועלו על הכתב וקצתם אף נערכו על־ידי רבי יצחק עצמו ודרושים המובאים בשמו או בצורה אנונימית. רוב הדרשות עוסקות בשאלות של הישארות הנפש ותחיית המתים. בדרשות מנסה המחבר להוכיח אמונות אלו על־ידי ניתוח מדרשי חז"ל ומאמריהם.

לאוסף דרשותיו של ר' יצחק קארו הוסיף המהדיר מבוא הדן בנושאים הנוגעים לעולמה של הדרשה בכלל, לאישיותו, לנסיבות חייו ולמפעלו הספרותי של ר' יצחק קארו בפרט. דומה שעתה עם הדפסתן של הדרשות יש מקום למחקר מקיף ומכליל בנושאים מהותיים להבנת עולמם הרוחני והתרבותי של גולי ספרד ופורטוגאל. בין נושאים אלו מן הראוי להזכיר נושאים כמו 'מקורותיו של ר' יצחק והשימוש בהם', 'חסו של ר' יצחק לקבלה' והשפעתם של כתביו של ר' יצחק בדרשות שלאחריו, שהמהדיר פתח בהן במבואו לספר הדרשות שלפנינו.

מחקרים

■ מנחם בן־ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האיסלאם – קירואן 800-1057, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו, יד + 584 עמודים.

הספר מוקדש לחיאור מפורט של חיי קהילה מקומית, אחת מקהילות ישראל בארצות האיסלאם בימי הביניים – קהילת קירואן שבלב המגרב, בתוניסיה. הוא מכון לתקן את

התפיסה שקנתה לה שבייתה במחקר ההיסטוריה היהודית, ולפיה הקהילות היהודיות הראשונות בימי הביניים התפתחו באשכנז בשלהי המאה העשירית, בעוד שבארצות האיטליה היו הקהילות נטולות עצמאות ושאו את הסמכות לפעילותן מן ההנהגה המרכזית, בעיקר מזו שישבה בבבל.

הקהילה המקומית מוארת בספר בעזרת מקורות רבים מגניזות קאהיר ובהם מקורות היסטוריים, ספרותיים והלכתיים. מקורות אלה כונסו כדי לשקף את עולמם של בני קירואן, את חיי החברה ואת המוסדות המקומיים בה, מתקופה קדומה ועד למאה האחת-עשרה; מועד חורבן הקהילה בעת הריסת העיר בידי בדוויים. התופעות החברתיות של עצמאות הקהילה ותלותה במרכזים, נדונות על רקע ההתרחשויות ההיסטוריות. מן הספר עולה שהיו קהילות מקומיות עצמאיות בארצות האיטליה כבר במאה התשיעית. אך חרף העצמאות התפקודית והיכולת האינטלקטואלית, שבקהילה המקומית, בניה טיפחו קשרים תדירים עם מרכזי ההנהגה המקודשים, קשרים שהביעו מחוות כבוד למרכזים ללא תלות רשמית או תפקודית בהם.

אגב הדיון בקירואן עולה בחיבור תמונת העולם היהודי בארצות האיטליה על קשריו בין מזרח ומערב ומקומה של קהילת הגשר, קירואן, בצומת החשוב שבו היתה ממוקמת.

Daniel Frank (ed.), *The Jews of Medieval Islam – Community, Society, and Identity: Proceedings of an International Conference held by the Institute of Jewish Studies, University College London 1992*, E.J. Brill, Leiden, New York, Köln 1955, XIV + 357 pages.

קובץ המאמרים מכונס לפי שלושה שערים. השער הראשון דן בקהילות ומנהיגיהם: עיראק וספרד – בשער זה מתואר המרכז הבבלי היהודי בפעילותו ובקשריו אל התפוצות עם דגש מיוחד על המערב המוסלמי, המגרב. השער השני מוקדש לתפישה העצמית של היהודים ויחסם אל האחר. השער השלישי הוא שער ההגות ובו עיונים בפילוסופיה דתית, במיסטיקה ובתנועות רוחניות באיטליה וביהדות. מאמרי הקובץ מוקדשים לנושאים מקיפים ולשרטוט מצב המחקר בתחומים השונים. מפרקי הספר מצטיירת תמונה רצופה של יהודי ארצות האיטליה בימי הביניים. נוספו לקובץ מפתחות של יוצרים יהודים, מוסלמים ונוצרים, מימי הביניים וכן של חוקרים מודרניים.

דבורה ברגמן, שביל הזהב, הסונט העברי בתקופת הרנסאנס והבארוק, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים ובאר שבע 1995, IX + 287 עמודים.

מיוחדות הן קורותיו של הסונט העברי. הסונטים הראשונים שהגיעו אלינו נכתבו על-ידי עמנואל הרומי במאה הארבע-עשרה. סונטים אלו אינם רק הסונטים הראשונים שהגיעו אלינו, הם גם הסונטים היחידים שנמצאים בידינו עד המאה השש-עשרה, שממנה הגיעו אלינו הסונטים של יוסף צרפתי, של משה בן יואב ריאטי ושל עוד למעלה משמונים משוררים שנודקקו לזאנר זה. מעובדה זו ניתן להסיק, כפי שמציינת המחברת, שהיקף היצירה בפועל היה גדול עוד יותר. אבל, כאמור, מלפני המאה השש-עשרה אין בידינו אלא את הסונטים של עמנואל הרומי.

על רקע התפתחות עקלקלה זו של הסונט העברי כמו מאליה נשאלת השאלה: האם יש לראות במפעלו של עמנואל הרומי את תחילתו של הסונט העברי, או שמא אין לראות במפעלו אלא 'עניין חולף והתחלה שלפני זמנה; ואת תחילתו של הסונט העברי צריך לקבוע לא לשנת 1300, אלא לשנת 1500. מאחר שבמאה הט"ז התחיל תהליך היקלטותו של הסונט בשפות אחרות קל, לכאורה, להכריע שגם ראשיתו של הסונט העברי היתה במאה הט"ז. ולא זו בלבד. סבירה אף ההנחה שמחברי הסונטים במאה הט"ז ואילך לא הזדקקו לעמנואל הרומי, וכמשוררי כל השפות קיבלו אף הם את הסונט מהאיטלקים. ברם, לאחר עיון של שנים בקורפוסים הרבים של הסונטים העבריים מן המאות הט"ז והי"ז, תוך בחינת הזיקות הפואטיות למיניהן, מעלה מחברת המחקר שלפנינו שראשיתו של הסונט העברי בעמנואל הרומי דווקא. יתרה על זאת, כפי שמציינת ברגמן, הסונטים הקדומים של

עמנואל הרומי השפיעו לא רק על הסונט העברי המתחדש במאה השש־עשרה והשבע־עשרה, אלא אף על השירה העברית של התקופה בכללותה, ובתחומים מסוימים – גם על האסכולות שאחריה עד לימינו אלו. הוזה אומר: אף אם הסונט נעשה חזון נפרץ בשירה העברית רק מן המאה הט"ז, הרי שאת ראשיתו יש לחפש בימי עמנואל הרומי.

עיקרו של המחקר, שעל מצעו מייחסת ברגמן את ראשיתו של הסונט העברי לשנת 1300, הוא חשיפת שיטות העיצוב של הסונט העברי ותיאור דרכי התפתחותן. והוא מבוסס על למעלה מארבע מאות סונטים עבריים שנכתבו עד שנת 1700. יצוין בהקשר זה שלאורך כל מחקרה, אף שהסונט העברי נקשר מראשיתו למסורות פואטיות עבריות, אין ברגמן שוכחת לבחון את הסונט על קרקע גידולו הספרותי הכללי.

בספר שני חלקים. חלקו הראשון מוקדש לבחינת הסונט העברי הקדום. בחלק זה המחברת עומדת על צמיחת הסונט האיטלקי ועל ראשית היקלטותו בעברית. טבעי הוא שבחלק זה מקום מרכזי יוחד לשירת עמנואל הרומי ולזיקותיה לשירת בני דורו האיטלקיים. חלקו האחר מתמקד בסונט העברי המתחדש ובזיקותיו לתרבות השירית הכללית בת זמנו. בכל אחד משני החלקים מקדישה המחברת מקום רב לבחינת היווצרות הקורפוס, לתיאור האמצעים האומנותיים (משקל, חרוז, תבניות תחביריות ורטוריות) והתפתחותם, כמו גם לבחינתם ולתיאורם של תכנים אופייניים.

מן הראוי להוסיף, שאנתולוגיה הכוללת למעלה מ־400 סונטים עבריים מתקופות הרנסאנס והבארוק, שהותקנה על־ידי המחברת, עתידה לצאת לאור ותהיה השלמה נאה לספר זה.

■ נחמיה אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשנ"ה, 244 עמודים + שער אנגלי.

בשנותיו האחרונות ביקש פרופ' נחמיה אלוני להכין כרך מסכם של מפעלו בחקר הבלשנות העברית הקדומה, אלא שלא עלתה בידו ובעיזבונו נותרו פרקים פרקים מן החיבור המקיף שעלה במחשבתו. ספר זה, המהווה מעין סיכום עבודתו של פרופ' נחמיה אלוני בתחום הבלשנות העברית הקדומה, הוא פרי עמלם של תלמידיו וחבריו שנתניעו בהכשרת הפרקים מעיזבונו לרפוס.

מפרקי הספר: 'טבריה בימי הביניים', 'תורת הלשון ב"ספר יצירה"', 'דקדוקי המקרא', 'ספר הקולות ("אלמצותאת") למשה בן אשר', 'סדר הסימנים', 'דקדוק המסורה בחרוזות' ו'תורת הלשון הטבריינית בדקדוק המסורה בחרוזות'.

■ Tudor Parfitt, *The Road To Redemption, The Jews of the Yemen 1950-1990*, E.J Brill, Leiden, New York, Köln 1996, pp. 300.

חיבורו של פרפיט מוקדש לתיאור קורותיה של יהדות תימן מראשית המאה העשרים ועד העלייה הגדולה של השנים 1949-1950, שלמעשה שמה קץ לגלות תימן. שני פרקי הראשונים של הספר, המהווים מעין מבוא למחקר שלפנינו, סוקרים בתמציתיות ובענייניות רבה את קורותיה של קהילת ישראל בתימן מראשיתה ועד המאה העשרים, תוך התמקדות ביחסים שבין השלטון לבין היהודים מזה, ובין היהודים, המיעוט הלא־מוסלמי היחיד בתימן ובחצי האי הערבי, למוסלמים מזה. בפרקי הספר האחרים עוקב המחבר בדקדנות אחרי התפתחות יחסים אלו לאור המדיניות הבריטית בעדן, השפעת הסכסוך היהודי־ערבי בארץ־ישראל והמסורות הפוליטיות, התרבותיות והדתיות שהשתרשו בתימן במשך מאות שנים. תשומת לב רבה במיוחד מוקדשת בפרקים אלו לבחינתם ולתיאורם של מאמציהם הנואשים של יהודי תימן לשמירת זכויותיהם המסורתיות על רקע ההתערעות המתמדת במעמדם ובזכויותיהם כתוצאה מהשפעת הסכסוך היהודי־ערבי בארץ ישראל.

מקום נרחב במחקר שלפנינו תופסת מדיניותם של הבריטים, מדיניות הקשורה מטבעה במדיניותם הארץ־ישראלית. כן מקדיש המחבר מקום נרחב לתיאור חייהם הפנימיים ומאוויהם של היהודים במחנות העולים בעדן לצד היחסים המורכבים שנוקמו בינם לבין פעילי העלייה הארץ־ישראלים והשלטונות הבריטיים. המחקר מתבסס על ספרות שנתפרסמה על־ידי יוצאי תימן ועל תיעוד רב ממקורות ארכיוניים ציבוריים ופרטיים.

■ מנחם זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה, מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת אפרים חזן, סדרת כינוס, הוצאת י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשנ"ה, 669 עמוד + שער אנגלי.

בקובץ כונסו מרבית מאמריו של מנחם זולאי, שהיה כדבריו של העורך אפרים חזן 'האדריכל הגדול, מקים היסודות ובונה המסגרת של חקר הפיוט הארץ-ישראלי על-פי הגניזה'. מאמריו של זולאי סודרו בחמישה פרקים, שיש בהם כדי ללמד על אופיו של מפעלו המדעי. מאמריו המדור הראשון מציגים את עקרונות חקר הפיוט ואת חשיבותו, את תוכנית העבודה, תחומיה וכדומה. בפרק השני, 'תולדות', כונסו מאמריו של זולאי המעמידים את בניינו ומניינו של הפיוט על פייטניו המרכזיים, ואילו בפרק השלישי הובאו המאמרים שעניינם סוגי השיר ומאפייניהם'. הפרק הרביעי עניינו הלשון, והוא מציג את תפיסתו הכוללת של זולאי 'לשון הפיוט נובעת מן החיים ומן המציאות הלשונית בארץ-ישראל ושהיא קשורה אל הארמית הארץ-ישראלית ששימשה בפי יושבי הארץ אז ואל קצה חיותה של הלשון העברית כלשון דיבור של יום יום'. הפרק האחרון 'גילויים' מציג גילויים היסטוריים וספרותיים שנתגלו לזולאי אגב מחקר. לספר צורפו: מפתח כתיב-היד, מפתח לשונות וכיטויים, מפתח כללי ומפתח תפילות ופיוטים.

■ שמעון רובינשטיין, מופת של רב, על הצלתה של קהילת דמשק ע"י ראש רבני דמשק הרב ד"ר שלמה תגר בימי המרד הדרוזי ב-1925, ירושלים 1995. 250 עמודים.

בספרו החדש של חוקר היישוב הארץ-ישראלי ש' רובינשטיין שני חלקים. החלק הראשון עניינו פעילותו האמיצה של הרב ד"ר שלמה תגר (1865-1935) שהיה ראש רבני דמשק בימי המרד הדרוזי בסוריה ב-1925. בחלק זה מצביע המחבר על תרומתו של הרב תגר להצלת יהודי דמשק. על מנת להציג את פעילותו של הרב תגר על כל ממדיה אין רובינשטיין מסתפק בתיאור מגעיו של הרב תגר עם מנהיגי הדרוזים. הוא מקדים לתיאור פעילותו של הרב ניתוח של המציאות המדינית והחברתית המורכבת שבה מצאו עצמם יהודי סוריה בעקבות שלטונה המנדטורי של צרפת. לדעת המחבר אין לראות את פעילותו של הרב שלמה תגר בגדר פעילות שגרתית של רב ויש לראות בה מעשה הצלה פשוטו כמשמעו. לפיכך, המחבר נוטה לראות ברב תגר מנהיג יהודי בעל שיעור קומה שטרם זכה להוקרה המגיעה לו. על רקע זה ובמעין תחושה של חובה מרחיב רובינשטיין את היריעה ומתאר את פרשת חייו המרשימה של הרב תגר, תוך שהוא נעזר בכל פיסת מידע אפשרית. יתרה על זאת, לדעתו אף גורלם הטרגי-הרואי של צאצאיו בימי מלחמת העולם השנייה יש בו כדי ללמד על המופת שהציב הרב תגר באישיות למשפחתו ולמירודיו.

חלקו השני של הספר הינו אוסף תעודות. מרביתן של התעודות נוגעות לקורותיה ולגורלה של יהדות סוריה רבתי עד שנות השישים. בין התעודות הרבות המצויות בספר מן הראוי לציין את מכתב 'י' בן-צבי מ-10.9.1933 שעניינו ניסיון לסייע לסוכנות ביישוב פליטים יהודים מגרמניה בסוריה, את דו"ח רחל ינאית על פגישתה עם יהודי דמשק, חלב בירות וצידון בסוף 1943, ואת מכתבו של הרב תגר לקולונל קיש בדבר המאמצים לשיקום קהילת דמשק לאחר מאורעות 1925.

לפנינו אפוא חיבור שיש בו גם משום מצבה לזכרו של ראש רבני דמשק הרב ד"ר שלמה תגר וגם אוסף תעודות היכול לסייע להכרת קורותיה של יהדות סוריה במאה העשרים.

סיפורי עם

■ תרת תרת – סיפורי עם מפי יהודי אתיופיה, עריכה: תמר אלכסנדר, עמלה עינת, ייעוץ: רחמים אליעזר, הוצאת ידיעות אחרונות, המרכז לקליטת אמנים עולים מייסודם של משרד המדע והאמנויות, המשרד לקליטת עלייה, הסוכנות היהודית לא"י, תל-אביב 1996, 137 עמודים.

בקובץ נאספו 180 סיפורי עם של יהודי אתיופיה מתוך כ-370 סיפורים שנרשמו ותועדו במסגרת פרויקט שיוזמה סמדר מסינג. אמת המידה שהדריכה את עורכי הספר ויועציו היתה

אסתטית-ספרותית ורצון לתת ייצוג לנושאים ולמוטיבים המיוחדים לתרבותם של יהודי אתיופיה.

סיפורי הקובץ חולקו לחמישה פרקים. נושאו המרכזי של הפרק הראשון, 'תרופת האהבה', המשפחה, קרי: היחסים בין הורים לבנים, בין גברים לנשים, בין אחים וכמובן היחסים הבין-דוריים. נושאו של הפרק השני, 'הסנאי, האריה והקוף', סיפורי בעלי-חיים. בסיפורים אלו מאופיינות החיות בתכונות סטריאוטיפיות המשקפות את התרבות שבה עוצבו. השער 'טוב אח רחוק מחבר קרוב' מכיל בתוכו סיפורי מוסר, המבליטים את ערכיה הנורמטיבית של החברה שעיצבה ושימרה סיפורים אלו. הפרק הרביעי, 'אבא גבר-חנה מת וקם לתחייה', מכיל בתוכו סיפורים הומוריסטיים, אנקדוטות ובדיחות שגיבורן 'אבא גבר-חנה' מצליח להערים על הזולת ולשרוד במלחמת הקיום. לעומת פרקים אלו האוניברסאליים בתוכנם, נאספו בפרק האחרון 'ממלכת היהודים באתיופיה' לגנרות, המעוגנים בדמויות אמת ואירועים היסטוריים. סיפורים אלו סופרו בדרך כלל מפיהם של גברים מכובדים בעיקר קסים.

תיקוני טעות לחוברת 65

חוברת 65 היא כמובן חוברת סתיו תשנ"ו, ולא כפי שנכתב בטעות סתיו תשנ"ה, ועם קוראינו הסליחה.

במאמר-תגובתו של פרופ' מורג 'תוספות אחדות למאמרים שנתפרסמו ב'פעמים 64', פעמים 65, עמ' 108 בפסקה המתחילה במלים 'ועוד נעיר כאן ... נפלה טעות, והרינו מביאים כאן את הפסקה המתוקנת בשלמותה:

ועוד נעיר כאן הערה שיש בה עניין: בעברית של יוצאי קהילות חוביש קיים בידול צורני בין משמעויותיה השונות של 'טעם'. טעם הריהו סימן מסימני הנגינה המלווים את נוסח המקרא, הטעמים, וכן משמעו אמירת דברי תורה; ואילו 'טעם' (בהגייתם של בני אזור זה הגוי החולם כצירי) משמעו בעניין החוש והמזון. ואף על כן אני חב תודה למר זוהר נאדף.